

УДК 801.653: 821.161.2.09

Л 38

Леся ЛЕГКА

ЗНАЧЕННЄВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗА ДОПОМОГОЮ НАГОЛОСУ ІНФІНІТИВНИХ ФОРМ ДІЄСЛІВ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті проаналізовано особливості вияву лексико-семантичної функції наголосу в інфінітивних формах дієслів із суфіксами -ува-, -а- (-я-), -и- в поетичних творах Лесі Українки. Підтверджено, що аналізовані дієслова належать до різних акцентних типів. З'ясовано, що значеннєву функцію наголос виконує завдяки своїй різномісності. Виявлено, що значеннєва диференціація за допомогою наголосу виявляється в інфінітивних формах дієслів як доконаного, так і недоконаного видів.

Ключові слова: наголос, значеннєва диференціація, дієслова.

Постановка проблеми. Українська акцентна система виформувалася внаслідок інтенсивних акцентуаційних процесів. Дослідник українського наголосу В. Винницький зазначає, що упродовж ХІХ ст. акцентуаційні зміни в літературній мові проходили інтенсивніше, ніж у наш час, і що значний вплив на становлення й розвиток акцентної системи української мови мали твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Є. Гребінки, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського та ін., у поетичній практиці яких відображено різні регіональні акцентуаційні особливості [4, 470]. Наголос у поетичному мовленні – це ще й елемент ритмічної організації вірша, і стилістичний засіб, і елемент індивідуальної мовотворчості автора. У зв'язку з зазначеним постає необхідність докладнішого розгляду акцентних особливостей

слів різних граматичних класів в мовленні кожного з письменників, зокрема й у мовленні Лесі Українки.

Аналіз останніх публікацій. Умотивовуючи необхідність дотримання акцентної норми в поетичній мові, Л. Булаховський писав: «Жоден культурний поет ніколи не дозволить собі відхилень більших, ніж ті, які реально існують у літературному вжитку його часу. Натрапляючи у поетів на незвичайні для нас наголоси, ми забуваємо про те, що ці наголоси можуть бути традиційними, перейнятими з мови вчителів цих письменників, тобто вони можуть походити з епохи, з якою в нас немає вже жодного зв'язку» [1, 22]. Тож не випадково Я. Рудницький аналізує наголосові особливості поетичної мови Тараса Шевченка [8]. І. Огієнко у монографії про український літературний наголос подає важливий матеріал, ілюструючи прикладами з української класичної поезії [10]. У монографії В. Скляренка «Історія українського наголосу: Іменник» наголос кожного слова в усіх його історичних і діалектних варіантах простежено від праслов'янської доби до наших днів [11]. Важливим здобутком української акцентології є монографія В. Винницького «Українська акцентна система: становлення, розвиток», в якій висвітлено процес становлення, розвитку та функціонування системи наголосу української мови від XVI ст. до нашої доби. У праці досліджено акцентуацію основних лексико-граматичних класів слів (іменників, прикметників, дієслів, прислівників) на матеріалі поетичного мовлення 75 поетів, виділено їхні акцентні типи, проаналізовано закономірності сучасної акцентуації, визначено тенденції розвитку наголосу, з'ясовано етимологічні чинники варіантного наголошування, уточнено та подано рекомендації щодо сучасної акцентної норми [11]. Цінними є також розвідки про наголошування дієслів у діалектному мовленні К. Іваночка та Г. Кобиринки. Однак особливості варіантного наголошування дієслів не були предметом окремого розгляду, що визначає актуальність нашої розвідки.

Мета статті – проаналізувати випадки варіантного наголошування дієслів, зумовлених значенневою роллю наголосу, виявити їхню частотність в поетичній практиці Лесі Українки.

Мова творів Лесі Українки становить видатне суспільно-естетичне явище. Поетеса своїм творчим генієм реалізувала глибокі потенції та можливості національної мови. Добре усвідомлюючи силу слова, Леся Українка дбала про досконалість поетичної форми, послідовне дотримання ритміки й звукове оформлення поезії. Леся Українка була визначним майстром версифікації: вона користувалася як різними жанрами і формами поетичного твору, так і різними його розмірами, ритмами. З відповідальністю ставлячись до якості вірша, Леся Українка ревно дбала про відповідність поетичної мови літературній нормі. Тож її слушно вважають одним із творців сучасної літературної мови.

Дієслово має своєрідну наголосову систему, яка в нормує закономірності наголошування як його інфінітивних форм, так і словозмінних. Акцентуація дієслів певною мірою залежить від їхньої морфемної структури, зокрема від відповідного класифікаційного (тематичного) суфікса дієслівної основи. Важливе значення має також наявність інших суфіксів (іменникових, прикметникових), оскільки дієслівні форми, як відомо, походять від слів різних морфологічних класів [4, 313].

Наголос в українській мові має такі функційні властивості: слугує засобом фонетичної організації слів, є індивідуальною ознакою кожного повнозначного слова, виконує дистинктивну функцію. Найвагомішою є значеннєва роль наголосу, тобто коли він слугує засобом диференціації лексичного значення слів, тотожних за своїм фонемним складом. Форморозрізнявальну функцію наголос виконує тоді, коли розмежовує лише граматичні значення фонемно ідентичних словоформ у дієсловах доконаного та недоконаного видів, різні часові форми. Семантико-граматична функція наголосу полягає в розмежуванні і лексичного, і граматичного значення слів, що мають тотожну фонемну будову в межах одного лексико-граматичного класу, а також за фонемного збігу різнонаголошених форм, які належать до різних частин мови, скажімо, іменників і дієслів. У поетичному мовленні Лесі Українки репрезентовані дієслова з суфіксами *-ува-*, *-а-* (*-я-*), *-и-*, наголос у яких виконує значеннєву функцію. Інфінітив *бáлувати* з кореневим наголошенням уживається в значенні 'надмірно пестити когось, потурати кому-небудь в його бажаннях і примхах': Мене ж

бáлували, а не виховували (III, 27) (Тут і далі цитуємо за виданням: Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. – К., 1975 – 1979; римськими цифрами позначено том, арабськими – сторінку).

Інфінітив з тим самим фонемним складом, але з наголосом на суфіксі (*балува́ти*) має значення ‘гуляти на балах, бенкетувати’, пор.: *Хто змолоду балує, той під старість старцює* (Українські народні прислів’я та приказки). У Лесі Українки зафіксована варіантна форма цього слова – *балювати*: *Вже десь ота корчма стоїть на світі, що в ній балює досі свита й шапка* (V, 280).

Семантичним диференціатором є наголос і в дієсловах *дякувати* – *дякува́ти*. Інфінітив із кореневим наголошуванням має значення ‘висловлювати, виражати подяку, бути вдячним за щось’: *За тебе дякуєш ти богові сеї днини, Що він послав твоєму люду згубу?* (II, 21). Дієслово *дякува́ти* з наголосом на суфіксі вживається в українській мові у значенні ‘бути дяком’.

З варіантним наголошуванням у поезії Лесі Українки вжито й дієслово *милувати*, яке залежно від наголосу має різні значення. Із наголосом на корені дієслово є носієм значення ‘не завдавати шкоди кому-, чому-небудь; позбавляти неприємностей, жаліти’: *Не мі́лувати. Не зменшати кари!* (IV, 313). Також у поезії Лесі Українки спостерігаємо функціонування узуальної фразеосполуки *Бог (Господь) мі́лував* ‘кому-небудь пощастило, вдалося уникнути чогось неприємного»: *Ні, мі́лував господь. Одна лиш вежа Упала* (I, 133).

Дієслово *милува́ти* з наголосом на суфіксі зафіксоване в поетичному мовленні Лесі Українки в значенні ‘пестити, голубити, бути приємним на вигляд’: *Занадто вже щиро милує Вродлива дівчина морська* (II, 151); *Та все цілувались собі, милувáлись* (II, 138). Актуальність такого розрізнення засвідчують і лексикографічні джерела [СУМ, IV, 707; УОС, 424; Головащ., 151].

Диференціюються за допомогою наголосу в поетичних текстах дієслова недоконаного виду *прóбувати/пробува́ти*: ужите з наголосом на корені має значення ‘випробовувати, робити спробу’, а на суфіксі – ‘перебувати’. Часом, із метою правильної інтерпретації тексту, Леся Українка сама позначала наголоси у дієсловах. Так, дієслово *прóбувати*

Леся Українка вжила в драматичному творі «Адвокат Мартіан»: *Я пробував усі мені приступні шляхи до слави Вірші, проза, драма* (VI, 31). В інших випадках наголос підказує контекст, пор.: *якось я пробував ліпити з хліба...* (V, 16) супроти *Вічно будеш пробувати у підземному дворі, більш тобі вже не видати ані сонця, ні зорі! Я ж бо не бачив ніколи, щоб Бог кого явно любив так і пробував з ним так явно, як тоді Паллас Атена* (II, 300).

Аналізовані дієслова з суфіксом *-ува-* та з наголосом на корені належать до кореневого акцентного типу **К**, а з наголосом на суфіксі – до акцентного типу **РС**. Наголос у дієсловах типу **РС** пересувається в межах цього суфікса: у формах теперішнього часу однини та множини і в наказовому способі він відтягується на голосний *у*.

Засобом розмежування семантики слугує наголос у дієслівній формі недоконаного виду *лупати*. З наголосом на корені воно має значення ‘кліпати’: *Очима лупати* (IV, 319); із суфіксальним наголосом (*лупати*) – ‘колоти, відколювати’, що підтверджено лексикографічно [Грінч., II, 381; СУМ, IV, 556; УЛВН, 315; Орфоеп., 752], пор. у Івана Франка: *Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод Не спинить Вас!*

Наголос у дієсловах *сіяти/сіяти* в сучасній українській літературній мові виконує смислорозрізнявальну функцію. У поезії Лесі Українки ця лексема зафіксована як з наголосом на суфіксі в значенні ‘засяяти’, так і на корені в значенні ‘посіяти’, що відповідає сучасній літературній нормі. Показово, що крім дієслова *сіяти* у значенні ‘випромінювати світло, світитися’, поетеса вживає також морфологічний варіант *сяяти*. У сучасній українській мові дієслова *сіяти* та *сяяти* різняться стилістичною маркованістю. Більш уживане та звичне слово *сяяти*, тоді як *сіяти* сприймається як урочисте, піднесене: *І в вінці, як мученик, сіяти* (I, 234); *В небо міднястеє, щоб там для безсмертних сіяти* (II, 295); *Нехай тобі сіяє так надія* (I, 247); *Пісню нову, щоб сіяла, як промінь* (I, 319); *В піснях, Що сяють в очах, мов зоря порання* (II, 24). Поетеса уживає також лексичний варіант *сяти*: *Я хотів би знов побачити те світло, що сяло у твоїх дитячих очах* (II, 20).

З кореневим наголосом уживається інфінітив *сіяти* у значенні ‘посіяти’: *Орати переліг і сіяти, а потім – А потім ждати жнив, та не для себе?* (I, 149). У поезії Лесі Українки цей вербатив функціонує й у переносному значенні ‘поширювати’: *Ореши тугу, сієши на ній смуток, схаменися, який з того skutok?* (I, 202). Дієслово *сіяти* з нерухомим наголосом на корені належить до кореневого акцентного типу **К**, а з наголосом на суфіксі – до типу **С**.

З варіантним наголосом зафіксовано у Лесиних поетичних текстах також інфінітив *значити*. Дієслівну форму недоконаного виду з суфіксом *-и-* *значіти* в поезії Лесі Українки вжито понад п’ятдесят разів. І лише один раз – з авторським наголосом на суфіксі в значенні ‘позначити, робити знак на чомусь, мітити’: *Безумним сміхом бог значить безумних* (III, 179). Словник західнополіських говірок подає лексему *значіти* зі значенням ‘робити знаки для картоплі при садінні’ [Аркуш. I, 192]. Словарь української мови за ред. Б. Грінченка теж реєструє варіантне наголошування [Грін. I, 117].

У решті випадках у поезії лексема *зна́чити* послідовно виступає з накореневим наголосом у значенні ‘означати що-небудь, свідчити про щось, мати якийсь зміст’: *Бог добрий. Хто се знає? Чи з того, Що він всесильний, зна́чить, що він добрий?* (II, 314); *Твоєю бути – се віддати зна́чить і молодість, і душу, і красу* (VI, 25). Аналізоване дієслово належить до кореневого акцентного типу **К**.

Диференціацією значень за допомогою наголосу відзначаються інфінітиви недоконаного виду *торо́чити* у значенні ‘говорити одне й те саме, повторювати щось кілька або багато разів, говорити нісенітницю, вести несерйозну розмову; базікати’: *Все про рівність і про волю У піснях своїх торо́чать* (II, 71). В українській мові дієслово *торочіти* з акцентованим суфіксом має значення ‘висмикувати, витягати нитки з країв тканини, роблячи торочки’: *В сусідоньки я була, Рушнички торочила* (3 пісні).

Зафіксована в поетичному мовленні Лесі Українки лексема *ці́лити* з накореневим наголосом у значенні ‘цілитися, мати на увазі кого-, що-небудь, натякати на когось, щось’: *Ізоген: Наш ворог тямить, чим держиться церква, – і вже не важить на овець, лиш*

ціліть у пастирів, щоб розточить отару (VI, 37). Інфінітив *ціліти* з суфіксальним акцентуванням має значення ‘зціляти, виліковувати, вигоювати’ [СУМ, XI, 231; Орфоеп., II, 840; Головащ., 303].

Семантико-граматична диференціація за допомогою наголосу відбувається в префіксальних дієсловах із нульовим суфіксом: *відати* (доконаний вид) у значенні ‘видавати, опублікувати, утворювати звук за допомогою відповідних органів (про людей, тварин)’: *Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зника в тумані*. Дієслово недоконаного виду з акцентованим суфіксом *вида́ти* має значення ‘бачити’: *Вже ж не гляне він на мене, – Дарма виглядати! Вже ж моєму миленькому Світу не видати!* (II, 19).

Префіксально-суфіксальний вербатив доконаного виду *пови́щати* з наголосом на корені у драматичній поемі «Оргія» вжитий у значенні ‘ставати вищим’: *Антей: Ти думаєш, либонь, що і натхнення пови́щати від н’єдесталу може?* (IV, 182); *Сині очі в дівчини знов освітили обличчя, і постать немов повищала* (IV, 145), а з наголошеним суфіксом *повища́ти* вживається у значенні ‘вищати, верещати деякий час’, що фіксують сучасні словники [СУМ, VI, 665].

Дієслово *похо́дити* з наголосом на корені означає: 1) ‘належати за народженням до певної національності, класу, місцевості і т. ін.; вести свій рід, своє існування від кого-, чого-небудь’; 2) ‘відбуватися, ставати відчутним внаслідок чийхось дій, волі, залежно від певних обставин’; 3) ‘розм. бути схожим на кого-, що-небудь, подібним до когось, чогось’. Леся Українка вживає його в другому значенні: *[Кассандра:] Чи й ти гадаєш так, що все нещастя походить від Кассандри?* (IV, 58). З суфіксальним наголошуванням дієслово *похо́дити* має значення 1) ‘ходити якийсь час’; 2) ‘зробити хід у грі в шахи, карти і т. ін.’ [СУМ, VII, 456].

Висновки. Отже, наголос є засобом, що закріплює розмежування в семантиці слів. Розщеплення, розширення чи переосмислення значення слова приводить до створення нових слів, які збігаються за фонемним (графемним) вираженням, але мають різне значення, тобто омографів. У таких випадках наголос виконує семантико-словотвірну

функцію, є додатковим засобом лексико-семантичного способу словотворення.

Акцентуаційна варіантність дієслів, представлена у поетичних творах Лесі Українки, відповідає сучасній акцентній нормі, засвідченій у лексикографічних джерелах. Аналізований матеріал підтверджує, що наголос здатний виконувати дистинктивну функцію, слугувати засобом розрізнення лексичного значення слів. Цю функцію він виконує передусім завдяки власній різномісності. Правильне акцентування семантично різних дієслів із однаковим графемним складом сприяє точності висловлювання й покращенню культури усного літературного мовлення.

Лексикографічні джерела

- 1 Арк. – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- 2 Грінч. – Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909.
3. СУМ – Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
4. УЛВН – Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник. – К., 1973. – 724 с.

Література

1. Булаховський Л.А. Український літературний наголос (характеристика норми) / Л.А. Булаховський. – Київ – Львів : Рад. школа, 1947. – 54 с.
2. Винницький В.М. Парокситонічна акцентуація дієслів / В.М. Винницький // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 14 – 23.
3. Винницький В.М. Наголошування дієслів в поезії Івана Франка / В.М. Винницький // Українська мова і література в школі. – 1981. – № 8. – С. 44 – 47.
4. Винницький В.М. Українська акцентна система: становлення, розвиток / Василь Винницький. – Львів : Біблос, 2002. – 578 с.
5. Винницький В.М. Функційне навантаження українського наголосу [Текст] : монографія / В.М. Винницький. – Львів : ДП ВД Укрпол, 2010. – 376 с.
6. Винницький В.М. Про акцентуаційний спосіб словотворення / В.М. Винницький // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 12 – 22.
7. Марчук Н.Й. Типи дієвідмінювання в українських поліських говорах / Н.Й. Марчук // Структура українських говорів. – К., 1982. – С. 119 – 125.
8. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Український літературний наголос / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1952. – 304 с.

9. Рудницький Я. Наголос в поезії Шевченка / Я. Рудницький. – Авґсбург : Українська Вільна Академія. Наук. серія «Шевченко та його доба» : Праці Шевченківської конференції. – 1946. – Ч. 3. – 60 с.

10. Скляренко В.Г. История акцентуации имен существительных украинского языка : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 «Украинский язык» / В.Г. Скляренко. – К., 1983. – 46 с.

11. Скляренко В.Г. З історії акцентуації неозначеної форми дієслів української мови / В.Г. Скляренко // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 38 – 44.

12. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка.

Легка Леся. Смысловая дифференциация с помощью ударения инфинитивных форм глаголов в поэтической речи Леси Украинки. В статье проанализированы особенности выявления лексико-семантической функции ударения в инфинитивных формах глаголов с суффиксами -ува-, -а- (-я-), -и- в поэзии Леси Украинки. Рассматриваемые глаголы принадлежат к различным акцентным типам. Установлено, что смысловую функцию ударение выполняет благодаря своей разноместности. Смысловая дифференциация с помощью ударения проявляется в инфинитивных формах глагола как совершенного, так и несовершенного видов.

Ключевые слова: ударение, смысловая дифференциация, глаголы.

Lehka Lesya. Semantic differentiation by accentuation of infinitive verb forms in Lesya Ukrainka's poetic speech. The article deals with the lexical-semantic function of stress in the infinitive forms of verbs with suffixes -ува-, -а- (-я-), -и- in Lesya Ukrainka's poetry. The analyzed verbs belong to different accent types. It has been found out that the stress performs its semantic function by changing its place. The semantic differentiation by means of stress has been observed in the infinitive forms of both perfective and imperfective aspects.

Key words: stress, semantic differentiation, verbs.